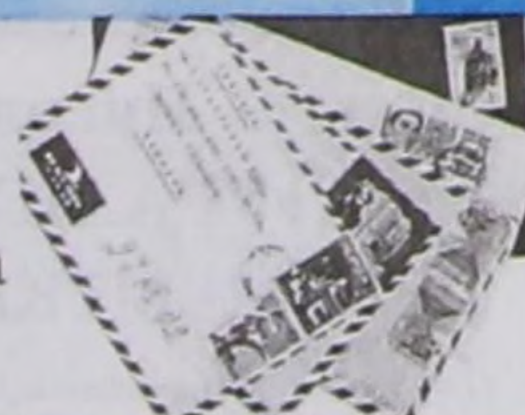

Школа-
выстың
байырлалыБуянның
ажыл-
херекти
уламчылап...Дус-
Дагның
шыпшыында

№ 139 (18566)

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садар өртээ хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

ноябрь

11

вторник

«Ураанхай деп сөстү моол дылдан очулдуарга, чырыткылыг, чырык үндүрер дээн сөс болур. Ол сөстү «самдар» кылдыр очулдуруп турар кижилер дээрге, моол дылды эки билбес улус-тур» — деп, төөгү эртемнеринин доктору, профессор, буддизм философиясынын доктору Николай Абаев бодунун 65 харлаан юбилейинде Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол-биле ужурашып тургаш, чугаалаан.

Николай Вячеславович «ураанхай» деп сөстү моол дылда «хүн» деп сөстүн РА деп дазылы-биле холбаштырып турар, ынчалза-даа «ураанхай» деп сөстү «шевер» деп база очулдуруп болур. Эртемден бо түңнелди үндүрерде моол чаңчылдар академиясынын президентизи, академик Лувсандамба Дашмянның бодалдарын езугаар үндүрген. Сураглыг шинчилекчи, тыва чонун кайыын тывылганының дугайында дыка солун бодалдарның автору Николай Абаев урянхайларны (тиваларны) шаанда чырык чедирип турар кижилер деп санап турган дээрзинге улуг бүзүрелдиг. Ооң санап турары-биле алырга, шериг баштыңы Субедейниң хөй муң шериглеринин аразында чораан кижилерни ураанхайлар

Николай Абаев: «УРААНХАЙ ДЭЭРГЕ
ЧЫРЫТКЫЛЫГ ДЭЭН»

Эртемден Н.Абаев ТР-ниң Баштыңы Ш.Кара-оол-биле

деп адап турган. «Ол дээрге эң дидим болгаш шилиттинген, коргуш чок дайынчылар турган, мурнунда олар аңчылар чорааннар» — деп, профессор санап турар. Николай Абаев ол дораан «яростные» болгаш «ярило» деп сөстөрнү орус тоолда хүннүн бурганы дээр деп сагындыра каапкан.

«Ураанхай» деп ат-биле

ук-ызыгууру адаан ийикпе, ол дээрге калмыктарның, башкирлерниң, моолдарның, буряттарның, тиваларның, эвен-нерниң, маньчжурларның болгаш алтайларның төрөл бөлүктөрүнүн ады болуп турар. Якуттар шаанда боттарыысты «Ураанхай-Саха» деп адап турган бис деп изии-биле ам-даа бадыткап турарлар. 1914

чылда орус Николай-II хаан протекторат чарлаан соонда Тываны албан-езузу-биле Урянхай край деп адаан болгай.

«Ураанхай» болгаш «ураанхайлылар» деп сөстөрнү элзэн ханы өөренип турганын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол таныштырган.

(Уланчызы 2-ги арында).

«Дорт
харылзааже»
чалап тур!Инвалид кижилерниң
амыдырал-чуртталгазы,
салым-чолу

«Шын» солунун редакциязы ноябрь 20-ниң хүнүнде 10 шактан 11 шак 30 минутага чедир Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнүнге уткуштур «Дорт харылзаа» шугумун организастан эрттирер. Аңаа ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының специалистери: килдис даргалары Айлаң Дагбаевна Ховалыг, Роза Дойнурбановна Ондар база «Эмчи-социал экспертизаның Тыва Республика талазы-биле кол бюроз» федералдыг албан черинин удуртукчузунун оралакчызы Ольга Арамбаловна Тыкыл-оол номчукчуларның айтырыгларына харылап бээр.

Эргим номчукчулар! Кызыл хоорайда болгаш республиканың кожууннарында чурттап чоруур инвалид кижилерни, оларның дөргүл-төрелдерин кандыг айтырыглар дүвүредип турарыл, олар амдыралында кандыг тодаргай бергедээшкннерге таваржып турарыл, эрге-чагыргаларның, ниитилелдин талазындан оларга кичээнгей, хамаарылга кандыгыл дээн ышкаш инвалидтерниң сеткил-сагыжын өйүп чоруур оон-даа өске айтырыгларны «Дорт шугумга» келген специалистерге салып, харызын дыңнап, билип алыр арганы ажылгаңар. Айтырыглар салып, харылзаа тудары-биле 2-01-35, 8-929-314-1234 телефоннарже долгаңар. Айтырыгларыңарны азы санал-бодалдарыңарны редакцияның электроннуг адресиниң кайы-бирээзинче: shyntuva@mail.ru база shyntuva@yandex.ru баш бурунгаар чорудуп болур силер.

(Уланчызы 2-ги арында).

Иштики херектер ажылдакчызының хүнүнде

АНЫЯКТАРГА ЭКИ ҮЛЕГЕР

Полицияның хоочуннары байырлыг хурал үезинде.

Тываның Баштыңы полицияжилерге профессионал байырлалы-биле байыр чедирген.

Иштики херектер органының ажылдакчызының хүнүнге турскааткн байырлыг хурал

Кызылга, Улусчу чогадылга бажыңының концерт залына болган. Аңаа полицияжилер, оларның төрелдери болгаш оларның кижилери чыылган. Оларның аразында полицияның хоочуннары-даа, мырыңай чаа

ажылдап келген аныяктар-даа хөй болган.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол байыр чедирип чүве чугаалааш: «Бо чылын бүгү байырлалдар юбилейниң төөгү-зү-биле холбашып эрткен» — деп демдеглээн. Россияның болгаш россияжилерниң айыыл чок чоруунга кыжанап келген бүгү чүүлдерге удур хамыкты мурнай корум-чурум камгалакчылары демисежип турар дээрзин республиканың удуртукчузу демдеглээн, революция сөөлүнүн хоозуралының болгаш хамааты дайынның чылдарының соонда-даа, Ада-чуртун Улуг дайыны доозулганда-даа ындыг турган.

«Дайын чылдарында демисежип турар армияның составына НКВД-ниң 58 дивизиязы болгаш 20 бригады кирип турган. Иштики херектер ше-

риглеринин 100 муң ажыг дайынчылары шаңнатканнар, 200 ажыг кижиге Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан. 100 муң ажыг дайынчы амы-тынын берген. Фронтуга киришкеннерниң аразында бистиң чаңгыс чер-чурттугларымыс база бар. Дайынче Тыва Арат Республикадан милицияның 30 ажылдакчызы чоруткан. Ынчан шагдаалар саны 55 кижиге турганын барымдааларга, кайы хире хөй кижиге чуртун камгалап чорутканы билдингир. Келир чылын чурт Тиилелгениң 70 чыл оюн демдеглээр. Бистиң республикадан фронтуге чоруткан милиция ажылдакчыларының дугайында материалдарны ол үеге чедир дилеп тывары күзэнчиг.

(Уланчызы 2-ги арында).

Николай Абаев: «УРААНХАЙ ДЭЭРГЕ ЧЫРЫТКЫЛЫГ ДЭЭН»

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

«Ураанхай» деп сөс амгы үеде ниитилелде непереп турар «самдарлар» деп сөске черле чүүлдешпес дээрзинге ол бүзүрелдиг. «Силерниң бодалыңарны дыңнаары меңээ өөрүнчүг-дүр, Николай Вячеславович, — деп, Шолбан Кара-оол хүлүмзүрбүшаан, чугаалаан. — Силер бир чүвени бүзүреді бергениңерде эчизинге чедериңерни билір мен. Силер мурнундан бээр Тыва дээрге Европа-Азия сайзыралының кавайы, скифтер дээрге — тываларның бурунгу өгбелери деп бадыткап келдиңер. Ооң дугайында Силер дыка хөй кижилерниң бодалдарыңа чөрүштүр чугаалап келген болгай силер, амгы үеде удурланькычыларыңар саны эвээжеп келген-дир».

Ол найыралчы ужуражылга ноябрь 7-де, Николай Вячеславович Абаевтиң төрүттүнген хүнүнде, Тываның күрүне университетиниң төөгү факультетиниң философия кафедрасынга болган.

Тываның Баштыңы эртем докторунга белек кылдыр «Ураанхай, Тыва дептер» деп чеди томнуг төөгүлүг номну белекке тудускан, эртемден ол дээш дыка өөрзөн. Ооң байлак библиотекасында бо антология чок деп, Абаев билинген.

Николай Абаевтиң чань-буддизм талазы-биле ажылдары-биле 2000 чылдарның эгезинде танышканының дугайында Шолбан Кара-оол чугаалаан, ынчан эртемден-биле таныш эвес турган. Ооң ажылдарының солунун болгаш тодаргайын ол эскерген. «Ынчан Силерни Бурятия чурттуг деп санаан мен» — деп, республика удуртукчузу чугаалаан. «Мен Тываның үндэзин чурттакчызы, Тожу чурттуг кижі мен — деп, Николай Абаев харыылаан. — 13 чыл бурунгаар Тываның күрүне университетинге ажылга кирип чадал турумда, «дээди» өөрөдиге чериниң ажылды күрүне деңнелинге көрбейн турары ол дээн кара чаңгыс кижі Силер болдунар, ону утпаан мен» — деп, эртемден харыылаан.

Николай Вячеславович төрзөн Тывазындан аңгы черге негетинип турган үени республика Баштыңы сагынган. «Силерниң чанып келгениңерге өөрүп тур мен, чүге дээрге Силерниң билгилериңер Тывага улуг үнелиг» — деп, регион удуртукчузу демдеглээн.

Чугаа үезинде олар республикага буддизмни сайзырадырының айтырыгларын ханызы-биле сайгарып чугаалашканнар. Абаевтиң санап турары-биле алырга, ол шажынны философузу езу-биле өөренириниң оруунче Тыва кирер ужурулуг. Буддизмниң чаңчыл болган шын болгаш ханы өөрөдиги ниитилелге чедирериниң ужу-дузалыын Шолбан Кара-оол айтыкташ, бо херекке ТКУ-нун төөгү факультетиниң философия кафедрасының ролю улуг

болур дээрзин демдеглээн.

Чугаа үезинде Европа-Азия сайзыралының үндэзиниң дугайында айтырыг база кичээнге алдынган. Уралда күрүнениң экономиктиг университетиниң ректору Михаил Федоровтун Европа-Азия дивиниң чурттарының демнежилгезиниң делегейде кол төлтериниң бирээзи кылдыр Тываны шилип алыры чугула деп саналының дугайында Тываның Баштыңы чугаалаан. Европа-Азия эвилелиниң идепкейлиг болгаш ат-алдарлыг тургузукчуларының бирээзи Михаил Федоров евразияның чаа күш кирип орап шимчээшкиниге чогулгалыг шөл Азияның географтыг төвүнде Тыва деп санал турар. Ооң санап турары-биле алырга, Тываның найысылалы Кызыл, Европаның болгаш Азияның кызыгаары эртип турар Екатеринбург болгаш Европаның географтыг төвү болур немец хоорай Дрезден чүгле ийи дипти эвес, бөмбүрзектиң ийи бурунгу сайзыралын харылзаштырар көвүрүг болур дээрзин Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Политолог Владимир Фельдман республика удуртукчузунга мынча дээн: «Михаил Федоровтун Шолбан Кара-оолдун хүлээп алышының чугаалап турган саналының дугайында номчаан мен» — деп дыңнаткан. Ол теманы эртем доктору чаданы чедип алыры-биле бижээн ажылында база киригенин чугаалаан, ол ажыл удавас парлалгага үнүп кээр. Владимир Романовичиниң сөстөрүн Тываның Баштыңы өөрүшкү-биле хүлээп алган, ооң парлалгаже үнерин четтикпейн манаар дээрзин дыңнаткан.

Изиг хүлээп алышкын дээш өөрүп четтиргенин Шолбан Кара-оол философия кафедрасынга илереткен болгаш хар харлап турар Николай Абаевке шинчилел ажылдарыңа чедиш-киннерни база катап күззөн.

Кыска тайылбыр:

Николай Вячеславович Абаев 1949 чылдың ноябрь 7-де Тыва АССР-ниң Тожу районунун Тоора-Хем суурга төрүттүнген. Ыраккы Чөөн чүктүн күрүне университетиниң чөөн чүк факультетин дооскан. Владивостокка, Улан-Удэге ажылдап чораан. РЭА-ның Чөөн чүк институтунга кандидат диссертациязын «Чань-буддизмде теорияның болгаш практиканың деңзигүүрү» деп темага камгалаан. 1992 чылда «Кыдат ниитилелдин ортаакы вектерде чань-буддист культура-психология чаңчылдары» деп темага доктор диссертациязын камгалап алган.

Сураглыг эртемден, ат-алдарлыг апарган Н. Абаев 1998 чылда Бурятиядан Тываже көжүп келген.

Үре-түнелдиг эртем ажылын кылырын ам-даа уламчылап турар, ол чүүлдерни, монографияларны бижип, ону башкы ажылы-биле ниитилел-политиктиг ажыл-чорудулга-биле кады кылып турар.

АНЫЯКТАРГА ЭКИ ҮЛЕГЕР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Россияның болгаш Тываның демнежилгезиниң 100 чылында бистиң адырлар аайы-биле албан черлери юбилейге тураскааткан номнарын үндүрген. Силер база юбилейниң альбомун үндүрдүңер, ол хоочуннарга болгаш аныяктарга эргежок чугула» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Республикага кем-херек үүлгедиишкенин деңнелин көргүскен статистиканың сан-чурагайларын Тываның Баштыңы адаан. 90 чылдарда ол эмин эрттир өзе берген. «Дүвүренчиг үе турган болгай, эрге-хоойлу камгалаар органнарның күженишкенин ачызында ооң деңнелин 2011 чылга чедир кудуладып шыдаан бис. 2012 чылдан эгелээш ол база катап көвүдөй берген, ам-даа өзүп турар. Ооң чылдагааны эрге-хоойлу камгалаар органнарын үндэзини-биле чаартканы болуп турар, чаа чүүлдер эки чүүлдерни дораан эккелбес болгай» — деп, ол уламчылаан.

— ИХЯ-ның чаартылгазының кайы хире ажыктыының дугайында чеже-даа чугаалажы-рывыска, ол дээштиг болуп турар дээрзин көрүп турар бис — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. — Ажылдакчыларның социал магадылалы, алыр акша-шалыңы экижээн. Ол деткимчени шын-зыктырар, четпестерни чайладыр, бедик мергелдиг чоруунарны көргүзөр ужурулуг силер. Ажылдакчыларның дуржулгазын даяныр, эрге-хоойлу камгалаар органнарга ажылдаарга сонуурганчыг дээрзин аныяктарга көргүзөр, салгалдарның харылзаазын тургузар ужурулуг бис.

Салгалдарның харылзаазына доктаап тура, Шолбан Кара-оол эрге-хоойлу камгалаар органнарның хоочуннарынга өөрүп четтиришкенин сөстөрүн чугаалаан: «Албан-хүлээлге бердинген, патриотчу чорууңар-биле Ада-чуртка бараан болуруңуң бедик үлегерин көргүстүңер. Юбилейлиг медаль-биле ийи хоочунну — Павел Норукаевич Нанзат-оолду болгаш Василий Петрович Пирлейни бөгүн шаңнаан, олар кем-херек үүлгедиишкени-биле демиселге 34 болгаш 36 чылдарны бараалгатканнар. Оларның ындыг мөзү-шынарын бөгүнгү аныяктар дөзөп ал турар».

Маадырлыг чоруктуң чижээнге Тываның Баштыңы орук-патруль албанының инспекторлары Чингис Допчааның болгаш Эдуард Кошкар-оолдун эрес-дидим чоруун кириген. Олар өөскүп орган өрттү эскерип кааш, Спутник микрорайонунун сес чурттакчызынга дашкаар үнеринге дузалааннар.

Чаңгыс чер-чурттугларының шагдаа ажылдакчыларынга бүзүрелиниң өзүп турарына чижек кылдыр Шолбан Кара-оол полицияның улуг лейтенанты Кежик Монгушту адаан. Өвүр кожуунда албан-хаап турар ол офицер Интернетте бадылаашкына «Чоннун участок төлээзи» деп атка төлөптүг болуп, конкурстун ниити-российжи түңнел кезээнде киржип турар.

Эртип турар чылда полицейжилер хөй ажылдарны кылганын Тываның Баштыңы демдеглээн. Россия-биле демнежилгезиниң

Кадеттерниң хоочуннарга байыр чедирип турары.

100 чылын болгаш Кызылдың тургустунганының 100 чылын демдеглеп турар үеде Россияның Президентизи Владимир Путин кээп турар үеде-даа, хөй-ниити хемчеглерге-даа айыыл чок чорукту хандыраарының талазы-биле улуг сорулга ИХЯ-ның ажылдакчыларына онаашкан. «Ол сорулганы чедишкенин көүсеткен силер. Ол дээш мактаар апаар. Ынчалза-даа таарымча чок чүүлдер база бар. Кудумчуларга кем-херек үүлгедир чоруктарның деңнели чавызавайн турар. Бо чылдың 9 айларында ол 8,4 хуу өскен. Чугула айтырыгларның эң колу — кылымал эзиртир суксунну болгаш арага аймаан хоойлуга чөрүштүр садып турары». «Сан-түңнер езугаар алырга, бир чүс өлүрүшкүннүн 85-жин эзирек үүлгедип турар. Кижилерге кемдээшкн чедирер чоруктарның 90,6 хуузу, үптөп дээрбедээшкнниң 65 хуузу, оор чоруктуң 43,3 хуузу, хөй-ниитиниң корум-чурумунун хажыдышкыны 53,5 хуузу эзирек чоруктуң хайындан болуп турар» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан.

Кудумчуларга корум-чурум тудары-биле үнүшкүннерниң шынарынче республика Баштыңы эрге-чагырга органнарының кичээнге угландырган. Эрге-хоойлу камгалакчыларына деткимчени көргүспүшаан, Чазак Кызылга-даа, республиканың кожуунарынга-даа улусчу дружиналарны катап тургузарының талазы-биле хемчеглерни ал турар. Хөй-ниитиниң корум-чурумунун камгалакчыларының кичээнгеин ажылдың эки талаже өскерилге чок болуп турар участоктарыңче угландыраарының чугулазын демдеглевишаан, республиканың удуртукчузу: «Силерниң билгилериңер, дуржулгаңар, бедик харысалгалыг чорууңар, туруштуг болгаш үүлгедикчилерге өршээл көргүспес болуруңар бедик түңнелдерни чедип алырыңа дузалаар дээрзинге бүзүрээр мен» — деп дыңнаткан.

Өөрүп четтиришкенин илергейлевишаан, тайбыңны, өг-бүлениң аас-кежиин, келир үеге бүзүрелди, салдынган сорулгаларның күүселдезин силерге сеткилим ханызындан күзеп тур мен!» — деп, ол чугаалаан.

Шолбан Кара-оолдун байыр чедиришкенин соонда, республиканың ИХЯ-зының бөлүк ажылдакчыларына болгаш хоочуннарынга шаңналдарны тывыскаан. Тываның Баштыңы Россия Федерациязының күрүне шаңналдарын — Эрес-дидим чорук орденин диңмиттиг адыш часкаашкынарының үделге-

зи-биле улуг опертөлээ, лицияның майору Эдуард Оолович Тас-оолга, «Шылга дээш» медальды улуг опертө полицияның подполков Андрей Оңгай-оолович Кетке болгаш медицина кезээ начальниги, полицияның май Байлак Биче-оолович Чурт «Хөй-ниитиниң корум-чурум» камгалалынга шылгалар дээр медальды иштики албай лейтенанты Сандан Сергеевич Аракчаага, полицияның коовниги Шолбан Михайлович Донгакка, полицияның лейтенанты Буян-Баир Дын-Сюрюнович Енданга, лицияның халажылгада прапорщиги Сылдыс Идырович Сатка тывыскаан.

Тыва Республиканың Баштыңы Чарлы-биле Россияның болгаш Тыва демнежилгезиниң 100 чылы биле холбашкан юбилей медаль-биле ОШАКЧИ-орук-патруль албанының ротазының инспектору Чингис Вячеславович Допчааны, ротаның взвод командир оралакчызы, полицияның лейтенанты Эдуард хайлович Кошкар-оолду, ИХЯ-ның хоочуну, хоочуннар чөлөкчүлүгү хөдүлүг кежи Павел Норукаевич Нанзат-оолду, хоочуннар эге ошанизының даргазы Василий Петрович Пирлейни шаңнаан.

Россияның болгаш Тыва демнежилгезиниң 100 чылы биле республика Баштыңы өөрүп четтиришкенин боду албан-хүлээлгезин үлегерлиг седиң турары дээш РФ-тин ИХЯ-ның Кызылда эргелели түр хоргадап чериниң начальнигиниң оралакчызы Ай Геройович Аккыс-оолга чарла Республика Баштыңының Хүлел бижии-биле Тыва Республиканың талазы-биле иштики херектер йыдының оралакчызы Евгений Александрович Дуюн шаңнаткан.

Тыва Республиканың Даргазы Хуралының Даргазы Канат Даваа, Кызыл хоорайның риязының төлээлери, федералдыг инспектор Татьяна Монгуш-боо-чепсек ажыглар албан-чурттарының төлээлери полицияның ажылдакчыларына байыр диген болгаш тураскаал лектерин тывыскааннар. Президентиниң Кызылда кадет училищениң начальниги, полков Андрей Киселев Россияның Кызыл галал яамызын төлээлеп, байыр чедирген.

Байырлыг хуралга мөөрүлүнүн түңнелин үндүртүп тиелекчилерге шаңналдар тывыскаан.

АЧАЗЫНЫҢ ЭЖИ КЫМЫЛ?

Мам-оол Хертекович Самданчап акым-ның бажыңга кире бээримге, меңээ ада-зының бир төөгүлүгү чуруун көргүстү. Ооң адазы Самданчап Хертекти эки таныыр мен, 1917 чылда төрүттүнгөн, мээң ачам-биле чакыт. Ол бүгү назынында кооперация шугумунга ажылдап чорааш, төлөптүг ийи оолдарны кижизидип өстүргөн. Улуг огу Тавак-оол Самданчап — даг инженери, эртемден. Оон бичизи Хову-Аксының кобальт комбинатын, Чаа-Шагаан-Арыг хоорайны тудуп тургузарына төлөптүг үлүүн кириген тудуг инженери Мам-оол Самданчап. Ам оон ачазының дугайында (чурукта, солагай талазында).

Ачазының бо чуруун авазының эрги альбомундан Мам-оол Хертекович тып алган. Ада-чурттуң Улуг дайынының кон-чуг дүшкүрлүгү чылдарында ооң ача-зы Барыын-Хемчик кожуунуң чагырга черинге ажылдап турган. Ачазы аныак болгаш, дүн-хүн чок сумулар, арбаннар кезип сургакчылап, фронтка белек чыылдазын карак кызыл организастан турган. Дайын төнгөн соонда кожуунуң удуртулганы ооң ачазын совет шаңнал-дарны баштай алыр кижилериниң даңзы-зынче кириген. Самданчап Хертек Чымыразан-оглу база шаңнал алыр өөрү-биле Кызылче чалаткан. Өске-даа мурнакчылар-биле кады «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» деп медаль-биле шаң-наткан. Шаңнатканнарны кожууннар аайы-биле чурукка тырттырып, оларның дугайында материалдарны солун-сет-күлдөргө бижип турган. Мам-оол Хертековичиниң ачазы фотограф-биле бүдүү дугуржуп алгаш, эжи-биле чүгле иелээ чурукка тырттырып алганнар. Ачазы ол чуруун эш-өөрүңгө көргүзүп турган. Авазы ол чурукту бодунуң альбомунга суп алгаш, 52 чыл иштинде камнап чораан болган.

Мам-оол Хертековичиниң авазының сактып чугаалааны-биле алырга, ол шагда Барыын-Хемчик кожуунуң

Мөңгүн-Тайга сумузуңуң бараан-биле хандырылганын база ачазы харылап турган. Барлык хемниң бажыңга улуг хандырылга баазасы «Тоолайлыгы» ажыткан. Мөңгүн-Тайгадан чон сар-лыктарлыг келгеш, барааннарны олар-га чүдүрүп алгаш, Саадак арттың кы-ры-биле аргыжып турганнар. 1948 чылда бир-ле кижиниң меге медээзи-биле «Тоолайлыг» баазасына улуг хыналда ревизияны төптен чоруткан. Чамдык кижилер меге документилер-биле акша-төгөрик ап турганы сөөлүн-де билдинген. Ол хыналда дыка хөй четпестерни илереткеш, Самданчап Хертек Чымыразан-оглу буруулуг деп шийтпир үндүргөн. Ол-ла чылын ону хөй чылдарда шийткен. Авазы чаш уругларының чанынга олурда, кончуг каржы улустар келгеш, ону коргудуп тургаш, ачазының шаңнатканы совет медалын база шынзылга бижин хавы-рып алгаш барган. Ачазының эжи-би-ле кады тырттырган чуруун авам ча-жырыпкаш, ол үеден эгелээш кымга-даа көргүспейн шыгжап чораан.

Ачазы херээн Тожунуң Каргаш деп черге эрттирип турган. Авазы ажы-тө-лүн алгаш, Кара-Хөл сумузуңуң көже бергеш, улуг кырган-ачазы Достак Баа-лыкпаевич Күжүгеттин чанынга чурттап чораан. Ол берге чылдарда авазы беш уругларының аразындан чүгле ийи оолду өстүрер, өөредир аргалыг болган.

1953 чылдың март 5-тиң хүнү. Бү-гү чонга дыңнадыг келген — Сталин башкы бисти кагаш чоруткан деп. Үр үе-даа эртпээнде, бүгү чуртка сөс-домак дыңналы берген — буруу чок шийттирген кижилерни агартып үндүрер дээн. Удаваанда Совет Чазак шийтпирни хүлээп алгаш, буруу чокка шийттирген хамаатыларны агартып, турум чурттаар черлеринче чорудуп, өг-бүлөзүнче, ажы-төлүнче эгидип берип турган.

Бистиң Тывага база-ла ол хүннер өөрүшкү-лүг, байырланчыг тур-ган. 1953 чылдың май ай үезинде бистиң областың хамаатылары хосталып үнүп эгелээн. Мам-оол Хертековичиниң ачазы, авазының дунмазы Ду-гар даайы, ачазының дун-мазы Дүмен-Караа база хосталып келгеннер. Кел-дерел езугаар хосталып үнген кижилерниң эргезин катап тургузуп, улус ажыл-агыйының кандыг-даа албан-дужаалына ажылдаар эргезин эгидип турган. Самданчап Хертек Чымыразан-оглу база-ла агарткаш, кожуун, су-му чагыргазына болгаш садыг-саарылга, коопе-рация шугумунга ажылдаар эргезин эгидип берген.

1960 чылдарның эге-зинде Самданчап Хертек Чымыразан-оглу улуг огу Тавак-оол Хертекович Москваның даг институтун дооскаш, Ак-Довурак комбинатына ажылдап келген. Ол ава-ачазын мээң чанымга ажылдап, чурттаңар дээн. Кезек болгаш ачазы: «Черле маңа таарышпас-тыр мен» — дээш, дедир Кара-Хөл су-музуңуң көжүп чоруй баргаш, чондан мал-маган, эът-дүк хү-лээп алыр агент бооп ажылдап чораан. Ооң соонда Кы-зыл-Мажалыктың орук-септелге тудуг участогунуң мастериниң хүлээлгезин күүседип ажылдаан.

Кырган-авазының хөй-хөй чылдар иштинде камнап, шыгжап, өске улустан чажырып чорааны, эргилеп калган фото-

чурукту Мам-оол Хертековичиниң улуг огу Алик септедип, чаартып эккээрге, ачазы шуут магадаан. Ол канчаар-даа аажок эки чурук болган. Бо фото-чурукта оларның ачазының кады тырттырган эжи кым ирги? Ачазының ол эжиниң салым-чолу кандыгыл, уруг-дарыы, дөргүл-төрели кайда ирги? Танаан улус бар болза, «Шын» солун редакциязынче, Сергей Хертекче бижинер.

Сергей ХЕРТЕК,
хоочун журналист.

Ыры уран чүүлү

КӨРҮКЧҮЛЕРИН КАЙЫН КААР ИЙИК

Надежда Шойгу сценага көстүп келгеш-ле, көрүкчүлөргө сонургалын чаалап алган. 35 чыл бурунгаар хып дээн чалыы ыраажы кыс ат-сурагылыг «Аян» ансамблинге көстүп келген ояар сценадан дүшпээн, чоннуң ынак ыраажызы апарган. Ийи хире чыл дур-гузунда Надежда Алексеевна сценага көзүлбөй баарга, улус-чон аразында янзы-бүрү чугаалар чоруп турар апар-ганын дыңнаан мен, бүзүрээр бе, бүзүр-вес бе, аайы тывылбас турду. Хенертен кудумчуга кылаштап чорааш, Надежда Шойгунуң концерти болур деп каан улуг чуруктуг, чараш чарлал көргөш, амырап кагдым. Ыраажывыс көрүкчүлөргө кайын каар ийик! Ынак мергежилинге ол хире чылдарның дургузунда шынчы ажылдап, чонунга бараан болуп келген кижилер ыры чокта хоржок, сагыш-сеткил ала-чайгаар ырлаксап, сценаже чүткүп туруп бээр дээр болза, ол хөөредиг эвес. Надежда Шойгунуң чогадыкчы

ажыл-ижин сактып көрээлиңерем. Баары-биле Ча-даана хем шулурт-кайнып агып чыдар Бажың-Алаак суу-руң дугайында дың-наваан кижилер чок-ла боор. Бажың-алаак-чыларның ук-төө-гүзүн истээр болза, ада-өгбелери, ава-ача-лары, төрөл-дөргүлү база ыраажылар, хөө-мейжилер — салым-чаянныг кижилер. Сценаже үнмөс, өске мергежилдиг ажылдап-

чурттап чоруур бажың-алаакчыларны безин эскерип чоруурга, черле ырлаар, шүлүктээр кижилер боор. Тываларның «төрээн чериниң агаар-бойдузунда бе, арыг суунда бе» джигиринде ужу-ла бар. Надежда Иргит 1975 чылда Кызылдың уран чүүл училищезинче өөренип кир-геш, ону 1979 чылда чедишикинниг дооскан. Ол шагда магалыг турган, билгич чедип ал, тускай мергежилдиг-ле болзуңза, ажыл белең, манат турар. Ам дээрге 2-3-даа дээди эртем дооскан дипломнуг болза, ажыл тывары берге, дипломнуг болза, ажыл тывары берге, ай-айы-биле ажыл тып чадап чоруп турар аныктарның чижээнден ону билдир бис. Надя Иргит училищени доозуптарга, Тываның күрүнө филармониязынче ажылдадып чоруткан. Баштайгы ажыл-дап эгелээн коллективи — «Аян» ансамбли. «Аян» Сочи хоорайга бо-луп эрткен Бүгү-эвилелдин эстрада ыр-ларының конкурсуна лауреат атты чаалап алган. Аныак ыраажыларның

ат-алдары бүгү республикага алгаан, Тываның бүгү булуңнарын бөлүк кезип, ыры-шоорун бараалгаткан. 1980 чылдан 1985 чылга чедир «аянчылар» Ленинградка эстрада уран чүүлүнүң чогадыкчы мастерскаязына өөрөнгөн. Артистерниң арга-дуржулганы улам бедээни чугаажок. «Аяның» баштайгы ыраажылары Михаил Айыжы, Демир-оол Кежиктиг, Кайгал-оол Ховалыг, Надежда Шойгу, Галина Сюрюн, Олег Сарыглар олар амгы үеде улуг ат-алдарлыг артистер апаргылаан. Бо ыраажылар аныак-өскөнниң эстрада ырларына сонургалын канчаар-даа аажок көдүргөн. Оларның күүсел-делерин чон калбаа-биле ырлажып ту-рар апарганын сактыр-дыр мен.

«Аян» ансамбли он харлап турда, ыры уран чүүлү суртаалдарына иделкейлиг киржилгези дээш Надежда Шойгу РСФСР-ниң Культура яамызының Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан болгаш «Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи» атты аңаа тывыскаан.

Өөнүң ишти Алексей Сергеевич Шойгу, хөгжүм талазы-биле дээди эртемниг специалист, «Аян» ансамблиниң уран чүүл удуртукчузу болуп ажылдааш, бөлүктү улам бедик деңгелге көдүрүп эккелген турган. Ынчалза-даа ооң назыны кыска болганы харааданчыг. А.С.Шойгу чок апарган соонда, өөнүң иштиниң ажыл-херээн уламчылаар ужу-рун Надежда Шойгуга таварышкан. Ол чүгле ховар үннүг ыраажы эвес, а билдиг удуртукчу салым-чаянныын ажыл-ижи-биле бадыйтаан. 1992 чылда «Аян-2» аныктар бөлүүн база «Шу-де!» аас чогаал бөлүүн тургускаш, делегейни эргий оюн-тоглаазын көргүзүп, Тываның

адын алдаржыдарына улуг үлүг-хуузуң кириген. Англияга, Италияга ырыларының компакт-дискилерин бижиткен. Англияга Королева Елизаветаның тускай шаңналын алыр аргалыг болган. Моолга узун шөйүп ырлаар ырлар конкурсуна киришкеш, ооң тиилекчизи болган соонда Надежда Шойгуга «Моол Улус Республиканың культуразының тергини» атты тывыскаан. Оон аңгыда Бүгү-российжи эстрада ырларының хөй-хөй конкурстарының лауреады болган. 2002 чылга чедир ансамблдин уран чүүл удуртукчузу болуп ажылдаан, амгы үеде — бөлүктүн ыраажызы.

Кол ажыл-чорудулганын аңгыда, Надежда Алексеевна хөй-ниити ажы-лынга иделкейли-биле киржип чо-руур. Ол күрүнө филармониязының чаа төлөвилелдериниң тургузукчузу, чижээлээрге, Тиилелгениң 65 чылынга тураскааткан «Тиилекчи чонга алдар!», 2013 чылда Красноярск крайының болгаш Хакасияның хоорай, суурларынче гастрольдар программасы, Тыва биле Россияның демнежилгезиниң 100 чылынга тураскааткан «Чаартылгаларның чүс чылының ырызы» болгаш өске-даа.

Надежда Алексеевна хөй чылдарда чонунга бараан болуп келгеш, чүгле көрүкчүлөргө эвес, а кады ажылдап турары эш-өөрүнүң, коллегаларының хүндүткелин чаалап алган. Ооң ноябрь-ный 14-те, Тываның национал театрына болур чаа программаны сонургал кө-рээлиңер, чаңгыс чер-чурттуглар.

Чечек САЛЧАК.

Чурукту күрүнө филармониязының архивинден алган.

Сүт-Хөл кожуунун Хөр-Тайга ортумак школазы бо чылын 75 чыл оюн демдеглер эрттирип турар. Бо үе иштинде школаның эргинин чеже чаш бир дугаар артап кирип, эртемнің «далайынче» шымнып кирбээн дээр!

1938 чылдың кыжынында сумуга чаа школа тудар, ооң ыяш-дажын белеткээр дугайында сумунуң арбан чериниң айтышкыны хемнер, даглар баштарында тарамык чурттап чораан малчын коданнарже тарап, араттарның идепкейин бедиткен. Ында айтыканы-биле алырга өреге бүрүзүнүң шыдал-быразын барымдаалап, бештен чээрби чедир саныг, узуну 8 метр, чиңге бажы 22 сантиметрден чиңге звес чудуктарны хар кыры-биле Ишкин-Аксында Ортаа-Хавак кырынга эккеп дүжүрер дугайында айтыкан. Сумунуң арбан даргалары айтышкын бижиктерни араттарга чедирип, школа тудуунуң дугайында ажылды чорудуп турган. Араттар бедик көдүрлүүшкүнүг ажылдап кирипкен. Школаның адаан, кырын шывар манзаларны хол-биле чонуп кылган. Чондан чыгган үндүрүлгөр-биле чүгле печка тудар тууйбуларны, соңга шилдерин болгаш ону кылган кижилерниң шалыңын төлөп берген. Сумунуң араттары Намчынай Ондар, Дукаа Ондар, Бургут Ондар бызаңчылап, 25 партаны, 25 ыяш оруннарны болгаш соңга рамаларын чазап шилдээннер. Хөр-тайгажыларның хей-аыттыг көдүрлүүшкүнүнүң ачызында школа тудуун казын эгелээш, ол-ла күзүн ажылгалга киригеш, өөреникчилерни өөредип кирипкен.

Школаның баштайгы директору Чаа-Хөлдүн Ак-Туруг чурттуг Суван-оол Монгуш турган. Чеден беш чыл дургузунда школага он беш директор ажылдаан. Амгы үеде Валерий Кыргысович Хуурак ажылдап турар. Дөрт чыл эге школага 23 өөреникчи өөренип турган. Оларның назы-хары аңгы-аңгы.

Школага хүлээп алган өөреникчилерни даялгаларга чурттадып турган. Удуур дөжээ — иштинде тараа саваңын долдур тырып каан матрацтар. Улуг назылыгларның сактышкыны-биле алырга, олар математика, география, орус дыл, тыва дыл, күш-культура эртемнерин өөренип турган.

Чыл санай школаның материал баазасы улгадып, эртемнер башкылары немежи, эге школадан ортумак школага чедир сайзыраан: 1939-1952 чылдарда — 4 чыл эге школазы, 1953-60 чылдарда — 7 чыл эге школазы, 1961-78 чылдарда — 8 чыл долу звес ортумак школа, 1979 чылдан эгелеп ортумак школа болган.

Школага алдар-аттыг башкылар чогаадыкчы ажылдап, чонунуң ажы-төлүгө быжыг билигин берип чораан. Аңаа РСФСР-ниң алдарлыг башкызы Бичи-Уруг Лопсановна Ондар, Улус өөредилгезиниң тергиннери: Чинчинова Дүптеновна Монгуш, Чылбак Семис-ооловна Ондар, Розалия Чаш-ооловна Түлүш, Лидия Хунаевна Ховалыг, Канды

Докур-ооловна Түлүш, Елена Ондаровна Монгуш, «Россия Федерациязының өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы» аттың эдилекчизи Галина Бавуевна Хуурак болгаш өскелер-даа ажылдап чораан болгаш ам-даа ажылдап чоруурлар.

Өөредип каан башкыларының изин истеп, төрөөн школазында үре-түннелдиг ажылдап чоруур башкыларга эге класс башкылары Бичи-Уруг Борбак-ооловна Сат, Екатерина Адар-ооловна

Чадамбаевич Ондар, советтер ажылының хоочуннары Докур-оол Сотпаевич Түлүш, Дадар-оол Көк-оолович Монгуш, Чымба Балдыкович Монгуш, Найдан-оол Дүптенович Ондар, «РФ-тиң Улус өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы» аттың эдилекчизи Нина Александровна Куулар, «ТР-ниң алдарлыг малчыны», Республика ордениниң эдилекчизи Александр Дадар-оолович Түлүш, «ТР-ниң кадык камгалалының тергини» Чечек Ондаровна болгаш өскелер-даа.

ри хаара туттунган. Чаа спорт дарттарның негелдезин езу класс бүрүзүндө класстан да каар 10 шакты немелде өөредилге хевиринде берип турар. Бо угланышкында шупту өөреникчи (1-4 класс), 12 башкы хаара туттунган. Ук чүүл өөреникчилерниң билигже чүткү болгаш бүгү талазы-биле сыраңгай болурун өөредип, жизидип турар.

Хөр-Тайга ортумак школазында сөөлгү үениң негелдеринге дүүштүр дериттин. Интернет харылзаалыг информатика кабинеди ажылдап турар. Ону дээди категория информатика, физика башкы Аяна Нимажаповна Ондар элекчилеп, башкыларга информатика-коммуникациялыг технологиялар-биле ажылдаары методиктиг дузаны кадып турар. Ук кабинетте информатика чээлдеринден аңгыда, өскө даа кичээлдер эртип, семинарлар, класс шактары, конференциялар болуп турар. Росчергелиг «Чылдың башкы мөөрейниң республика черлиг кезээнге Сүт-Хөл кожуу үш чыл иштинде Хөр-Тайга ортумак школазының башкы төлээп киришкен. Олар кынарыл дээрге 2011 чылда — рулга башкызы Л.Д. Монгуш, 2013 чылда — математика башкызы Д.Д. Монгуш, 2014 чылда — биология башкызы К.Н. Ондар-дыр.

2014 чылда Сүт-Хөл кожуунуң школарының азынага болуп турган «Эң школа сайтызы» деп мөөрей Хөр-Тайга ортумак школазын веб-сайтызы бирги черин үнелелди алганы информатика башкызы А.Н. Ондарга удурт башкылар бөлүүнүң эки ажылының түңнели болур.

Ынчангаш Хөр-Тайга ортумак школазының башкылар бо талазы-биле үеден чыда кагабайн, кызымаккай ажылдап турар. Школаның 75 чыл өтөлөтүг уткуп байырлар дээр коллективтиң кежигүн бүрү идепкейлиг белеткел ажылдарына киржип турар.

Светлана МОНГУШ хоочун башкы, музей эгелекчизи.

Чуруктарны школаның азын хивинден алган.

Өөредилге адырында ШКОЛАВЫСТЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Школага чогаалчы А. Даржай-биле ұжуражылга үезинде. 1990 чыл.

Ондар, орус дыл башкылары: Алекмаа Байыр-ооловна Иргит, Чойган Уйнукааевна Сат, математика башкылары: Алекмаа Мезил-ооловна Ондар, Светлана Анай-ооловна Ондар хамааржыр. Директорнуң өөредилге болгаш кижизидилге талазы-биле оралакчыларында база-ла школаның доозукчулары аныяк башкылар Долаана Доткан-ооловна Монгуш, Лидия Дамдыновна Монгуш чогаадыкчы ажылдап, коллективти билдирлиг удуртуп турарлар.

Төрөөн школазын дооскаш, улаштыр эртем-билиг чедип ап, суурун, Тывазын алдаржыдып чоруур шаңнал-макталдыг доозукчулар хөй. Олар дээрге, биология эртемнериниң доктору Чечек Түлүшова Сагды, ТР-ниң экономика сайыды чораан Кошкар-оол Доржуевич Ондар, бирги тускай эртемниг тыва скульптор Товариштай

2009 чылдың ноябрьда школаның эрги оран-савазы айыылдыг байдалда дээш хагдынган. Оон эгелеп өөреникчилер болгаш башкылар 1978 чылда интернат кылдыр туттунган оран-савада өөренип, ажылдап турарлар. Бо хүннерде школавыста 263 өөреникчи хаара туттунган. Оларны 43 башкы ийи ээлчегде өөредип, кижизидип турар. Школада 3 — дээди, 12 — бирги категорияның башкылары база 35 дээди эртемниг, 5 ортумак тускай эртемниг башкылар ажылдап турар.

Чаа үениң өөредилгезиниң негелделерин күүседири-биле 2014-15 өөредилге чылында школада 12 аңгы бөлгүмнерни 9 башкы удуртуп эгелээн. Ында 5 аңгы угланышкыннар-биле өөреникчилерниң немелде өөредилгезин организастан. Нитизи-биле бо бөлгүмнерже 5-11 класстарның 185 өөреникчиле-

ЭКИИ, «ЭВРИКА!»

Кызыл кожуунуң өөредилге эргеле-линиң чанында тургустунган «Эврика» уруглар төвүндө ус-шевер, уран-талантылыг школачыларга 2014-2015 өөредилге чылының делгем экии ажыттынган. Бичи оолдар, кыстар хостуг шагында амыдыралыңа чугула немелде билиглерни, боттарыңа ажыктыг чүлдү шингээди алырыңа чугула төп дээрзин Каа-Хем суурун чурттакчылары эки билер апарган. Ынчангаш ажы-төлүн аңаа чедип эккээри чаңчыл болган. «Эврика» немелде төптүң удуртукчулары И.А. Куулар, А.К. Бадын-оол, М.В. Монгуш олар чаа өөредилге чылыңа хынамчалыг белеткенген. Өрээл бүрүзү тема аайы-биле дериттинген. Педагог бүрүзү өөреникчилерни хүлээп алырыңа белен. Оларга ол — улуг болушкун, байырлал, өөрүшкү. «Ажык эжик» байырлалын республиканың «Хамнаарак-2014» конкурстун 1-ги чергениң лауреады Анай-Хаак Ба-

дын-оол «Кадарарда хоюм чараш» деп тыва улустуң ыры-биле ажыткан. Анай-Хаак бо төпке садик назылыг тургашла кээп эгелээн. Оон башкызы — 2013-2014 өөредилге чылының «Уругларга чүрээм бердим» деп мөөрейниң II черин алган төптүң хоочун педагогу С.М. Комбу-Сюрюн. Ол ырлаарыңа ынак бичи кысты езулуг-ла талантылыг артист кылдыр белеткээн. Анай-Хаак тыва улустуң ырларын хоюг, өткүт үнү-биле ырлаарга, байырлалга келген чаштар мага ханып, чарашынып дыңнааннар. Оларның аразындан база шак ыңдыг ыраажы илереттинип келири чугаажок.

Чыгып келгеннерге төптүң методизи Л.В. Соломанова: «Бистиң «Эврика» — чүгле кожуунда звес, республикада ат-сураглыг төп. Педагогтар доктаамал солун дилээшкынде ажылдап турарлар. Янзы-бүрү бөлгүмнер бар. Элээдилер бүгү фестивальдар, конкурстарга хөйү-биле кирип, Бүгү-делегей, Россия,

республика чергелиг хемчеглерниң тиелекчилери» — деп улуг чоргаарал-биле таныштырган.

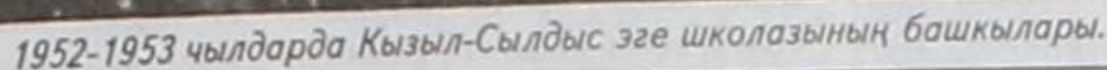
«Ажык эжик» байырлалыңа эрткен өөредилге чылының янзы-бүрү конкурстарның дипломантылары «Чалыы Тыва» деп танцыны күүсеткен. Танцы бөлгүмүнүң удуртукчу — У.Д. Дулуш. Оон тургускан танцылары чүгле төптүң звес, республика чергелиг хемчеглерниң, концерттерниң улуг каастакчызы дээрзин чеже-даа бадыткаан.

Чаа өөредилге чылының ажыдышкынынга «Эврика» төптүң педагогтарын таныштырган. Ол дээрге, РФ-тиң өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы Н.Ф. Венгер, интернет-конкурстарның, фестивальдың тиелекчизи, 1-ги категорияның педагогу, экология башкызы А.А.Ооржак, даш чонар талазы-биле удуртукчу башкы А.К.Монгуш. Оон өөреникчилери делегей чергелиг мөөрейлерге алдаржааннар. Ылашты

хуулгаазын болбаазырадыр ус-шевер башкы О.Д. Монгуш. Ол — ды хөй мөөрейлерниң тиелекчизи. Төптүң хоочун башкызы М.И.Чойгал, «Ар кино» каттыжылышкынның удуртукчу К.К.Ондар — олар республиканың театр уран чүүлүнүң талазы-биле II чергениң дипломантылары. «Аныяк модельер» деп бөлгүмнүң башкарыкчызы I категорияның башкызы Л.М. Ондар «Ө» деп коллекцияның хевин боттары даарап, көргүскеш, экологтук форумнуң тиелекчилери болган. Спорт бөлгүмнер башкылары — А.М. Ондар Д.О. Монгуш. Чурулга уран чүүлүн — М.Б. Сырбыкай, А.А. Хомушук, журналистикага С.Б. Данзын-оол дээш ышкы башкылар чараш чүүлге кижизидилгеге улуг үлүүн кирип турар. Шак мындыг арга-дуржулгалыг педагогтарга бүргеткен ажы-төл «Эврика» төвүндөн хөйүнү шингээди ап, солуг хөглүг, чаа делгемнерже шымнып кирипкен.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ

Алдынай СОЯН.

Чуруктуу школаның архи-
вундан алган.

БУЯННЫГ ӨДЕКТИҢ КЕННИ МЕН...

Билип кээримге бистиң төрөөн суурувус Шеминиң үстүү талазын Ажык-Булуң адаа талазын Муңгаш-Булуң деп чон адаар чораан. Бир үе оолдар, уруглар: Саша, Коля, Өлзеймаа, Күдер-оол, Толя, Мячик, Валя, Чечек, Света Муңгаш-Булуңга ойнап-хөглөп өзүп келдивис. Чаржып, чаштынып, лаптуулап, ойнаар бис. Кыжын суур кедээинде дагдан шанактыг чуңгулап бадар, а чайын арыгже кирип, каттап чири, хемче кирип, сугга эштир бис. Ойнап-ойнап турупкаш, бөлүгөжип олурган соонда, солун чугаалажып-ла эгелээр бис. Толяның солун чугаазы дыка уткалыг, аза дугайында чугаалааш, бисти коргудуп-даа турар чүве. Аваларывыс бисти уурук-сууруктап кый деп аппаар турган.

Кады ойнап өскөн эжим Анатолий-биле школага чаңгыс-классчылар бис. Беш-алды класстарга клазывыс башкызы Толяның кады төрөөн акызы Дөрбет-оол Мижит-Доржувич турган. Бисти дыка көвей эки чүүлдерге өөредип чораан буянныг башкывыс. Школа соонда Толя Кызылга бир чыл хуусаалыг баянистер курстарын дооскаш, Теве-Хая суурга клуб эргелекчилеп ажылдап турда, Шемиде келдиртип эккелген. Ол төрөөн суурувустуң клувунга ажылдай бергенде, таныжып эгелээн бис. Анатолий мени кезээниң-не киноже чалаар. Кино соонда: «Мени мана, кады чоруур бис» — дээр. Кинолаан чон тарай бээр, клувувус иштин хынап көргөш, шооча-лааш, чаныптар бис. Бажыңымның чанынга чедир үдээш: «Эртен дүшпөтө кудук чанынга кээр сен» — дээр. Бир катап өөрөнгөн аайывыс-биле арыгже кирип агаарлааш, Арыг-Адааның кызырак-караазын чип, мага хандывыс, чаагайын чүү дээр боор! Толя адыжын долдур катты чыгаш, мээң адыжымга уарга, сыңмайн, черже төктүп-даа турар-ла. Холдарывыстан четтинчип алгаш, чараш чечектерни сүзүп, арыг агаарга таалап, суурже кирер орук-биле кылаштажып олурувуста, соовуста бир киж: «Ойт, аныяктарны!» — дизе-ле, чаңгысклассчы эживис Саша болду. Ол үеде Сашаның ада-иези хемниң ол чарыынга малчыннап турган.

Кудавыс 1974 чылдың 6 айның 26-да, Аныяктар хүнүнде, болган. Чаа клубтуң тудуун тудуп турган армяннары Толя кудаже чалап алган. Оларның национал танцызы «лезгинканы» «асса-асса» дээш, танцылап турганы сагыжывыста артып калган.

Уругларымың ачазы Анатолий амыдырал-чуртталгазынга хөлчөк кызымак, карааның четпезинге-даа чалынмас, кандыг-даа ажылдан чалданмас — шуптузун кылып. Тараа соктап турда кайгамчык-ла! Ол тараа соктай бээр, кунчуум-биле

иелээн челбип четтикпес турдус.

Бир катап садыгга аш-чем садып алып дээш чеде бердим, ол үеде комсомол секретары Римма Достай-ооловна мени кый деп алгаш: «Свет, малчын коданнарже кажар коптарып чордувус. Сээң Толяң кажаның дөрүнчө улусту мурнай теп үне бээр, хөй улус ооң соонга оранчок чыдып каар болду. Кандыг кончук ажылдаар киж боор» — деп магадап, кайгап чугаалаарга, бүдүү иштимде аңаа дыкала чоргаарланган мен. Бажыңга келгеш, уругларымың ачазын даргалар ол хире үнелеп турда, мен база уругларымың эки кызып азыраайн, бажың-балгандымны арыг-силигге тудайн» деп бодап, соруум хайнып, иштин-даштын ажыл кылырымга чийги кончук, чалгынныг-биле дөмөй болдум.

Өг-бүлө тудуп чурттап бээ-

Монгуштарның өг-бүлөзи уруу-биле.

ривиске, өөм ээзиниң акызы Хонук-оол Доржувич, чаавазы Өнермаа Ондар-ооловна биске ажыктыг сүмезин кадып, улуг деткимчени берип чораан. «Хаван, дагаалардан тудунар» — дээш, биске дагааларны, коданнарны боттары эккел бээр, азырап турдувус. Дыка өзер чорду. Дагаалар төрүптөргө, уругларывыс Чодураа, Чойган чуургаларны: «Бо чыдыр, бо база чыдыр» — деп амырап чыып халчырлар. Калчан-Кара деп инектиг турдувус. Сүдү дыка көвей болгаш хоюг инек. Кадатка кадарга ынавас, чааскаан аргаже халыыр. Толя инээниң соондан халааш, барааны көзүлбейн баар киж. Элээн болганда кадарчыга хүлээдирик кээр. «Бир эвес инектер чарыжы болур турган чүве болза, бистиң инээвис черле чемпионнаар-ла боор» — деп каттырып кээр, кезээде оюн-баштак, чаптанчыг киж. Инек, хаван, дагаа кажааларын шевер оолдарны дилеп алгаш, сагыжынга кирип кылып алып.

Ожуктуң үш дажы ышкаш, үш уруглуг болдувус, бир оол ийи кыс. Тос уйнукарлыг бис. Уругларывысты өстүргөш, үжелдирзин дээди эртем че-

дирип алдывыс, ол орта сеткиливис дыка-ла өөрүп амыраан. Уругларывыс өске чонувустуң ажы-төлү ышкаш, эш-өөрүнүң аразында эки ажылдап, чурттап чорлар.

Мээң кунчуум Чанчып Хивиловна берге үеде, дайын соонда, хууда малын колхоз хөреңгизинге кириштирген, ынчаар-ла «Большевик» колхозу шуудап тургустунган. Толя ийи айлыг турда, ачазы чок апарган. Хөй өскүс ажы-төлүн: бир кыс, тос оолдарны (эң хеймери Толя) шуптузун өстүрүп, өөредип, бут кырынга тургускан. Шемин чону кунчуумну «маадыр ие» деп чоргаарал-биле үнелеп чугаалажыр чүве. Кунчуум дыка шевер. Бистиң уругларывыска хураган кежи тоннарны, чеңи-чоктарны, бопук идиктерни даарап берип чораан. Кенээтеринге чеңи-чоктарны даарааш, торгу-биле

чоруптар бис. «Уш-Белдир», «Красноярское загорье» курорттарынга чаңгыс эвес удаа дыштандывыс.

Спутникте бажыңывысты дунмаларының күдээлериниң, эш-өөрүнүң дузазы-биле, боду чудуктарны көдүржүп тургаш, тудуп алган. Кайы-даа үеде бажың айтырыны нарын, берге турган. Ачавыстың тура дүшпөс, бурунгаар тура-соруктуун чоок кижилери сактып чугаалажып орап-дыр бис.

1981 чылда ачавыс Кызыл эмчизинге бичии эмнедиптер дээш чоруткан. Ол үеде караа четпестер ниитилелиниң чаагайжыды туттунган бажыңы ажыг-лалче кирип турган. Бүдүрүлгө черинге кээрге, баянист, культура ажылдакчызы негеттинип турган. Толяны дораан ажылга хүлээп алганы кайгамчык. Каш хонук ажылдааш, беш өрээл бажыңның дүлгүүрүн холга

ажыттынарда-ла ийи а олуттуг болган, клубтуң тору база номчукчу-сен. Үжөн чылдар иштинде ч туң ачызында үре-тү ажылдааш, шаңнал-ма ап, күрүне шаңналдары рип турдувус.

Ачавыс 27 харлыын мининг Культура баж директорлап ажылдап Тыва АССР-ниң Дээди ниң хүндүлөл бижин-би наткан. Ол үеде ындыг дың эдилекчилери персе пенсионерлер боор тур

2005 чылда бистиң левиске база бир өөрүң луушкун болган. Ол дээр тиң Президентизи В.В.П. айтышкыны-биле, бист выска «РФ-тиң культу алдарлыг ажылдакчызы хүндүлүг атты тывыска ээзиниң шаңнал-мактал ге-ле, ооң хөй чылдар кызымаккай күш-ажы түңнели, бодунуң тургуз ны уран чүүл коллек чедишкени, даргалары улуг кичээнгейи, детк деп санап чоруур бис.

«Чонум — чоорган, — хөйлең, чоруум чор мен, авай» дээр шүлүкте ышкаш, амыд күзел-чүткүлү ылап-ла лажып, бүдүп чораан кежиктиг киж. Уруг ачазы-биле кады чур дөртөн чылга бичии-ле чурттавайн бардывыс, данчыын чүү дээр...

Тываның база бир кайгамчык оглу, тура-туг, төрүмелинден чога чы салым-чаянныг, к үргүлчү хөглөдип, катт чоруур эжимни кээрге галыг-ла болза, кадыг кылдыртпазын бодап чо Уругларымың авазы мени дыка-ла үнелеп, х леп чорду.

Меңээ даянгыш б амыдырал-чуртталга узун оруун кады чур өөрүшкү, муңгаралды үлежип чораан эргим уругларымың эргелиг, ачазы Толямга чүрээмни нызында чылыг, чымчак тыышкыннар кезээде, ө от дег, чырып чоруур. Ы гаш Монгуштарның бу өдээнге оларның хеймер ни болуп барганымны аа жим деп санап чоруур м

Светлана Монгуш

Кызыл 100

Чагаалар аразындан

ДУС-ДАГНЫҢ ШЫПШЫЫНДА

Чаа-Суурнуң школары Дус-Дагның шыпшыында.

Дус-Даг — Тываның ыдык элдерининң бирээзи. Оң девис-ор Россия, Моол чурттарының кызыгаарында чыдар. Окта чаа Өвүр кожуунда Владимир Шарый-оол аттыг Чаа-суур школарының улуг классындагы-биле кады суурнуң үнү чүгүнде ыдык, бедик шыпшыынче кадык чур-хевирни суртаалдавышаан, үнгеш келдивис.

Школада бо талазы-биле спортчу болгаш турисчи хемчег-лерни удаа-дараа эрттирип турар бис. Оолдар бедикче үнеринге бергедешпээр. Эр кижилер шыдамык болгаш кадыг-бергеге торулбас болур болгаш долгандыр турар хүрээленин камгалап карактаар. Дагның бажынга үнүп келгеш-ле, чаагай

чаңыл езугаар ыдык чуртувусче аш-чемивистиң дээжин чажып, чалбарып, чурукка тырттырып шаг-ла болдувус.

Ада-өгбелеривистиң чурту, Дус-Дагның бединге үнүп кээр, ала-чайгаар кижиниң сеткил-хөөнү көдүрлү берген ышкаш алаар. Дус-Даг, шынал-ла, төөгүлүг болгаш онзагай чер. Оң бедии — 1800 метр. Ынаар-ла чыскаалып чоруй барган дагларда дустуң шыгжамыры бар деп өгбелеривис чугаалап чораан. «Кызыл дустуг, Дус-Даамайны...» деп чонда дыргын апарган ырының тывылганы-даа ол. Ужур ындыг, кайы хамаанчок бедик, шыпшык дагларже үнүп чорбас дээр эки чаңчылывыс бар. Ону база сагып чоруур бис, ынчангаш бо удаада чүгле оолдарны эдериң алгаш, аът чылының күзүнүнде ыдык Дус-Дагның шыпшыынче үнгенивис уттундурбас болду.

Сайлык-оол ТУМАТ,
Чаа-Суур школарында күш-культура башкызы.

ХООЧУННУҢ ЧАГЫ-ДЫР

Ажылгыр кижилер бир-ле чүүлү дүрүп, чонуп тургаш, хол-биле өөрлөп кылып алыр чораан. Кызыгааргай үеде шуп-ажылды электри күжү-биле кылып, магалыг апарган. Дээде ажыл-ишчилер электри тайга-сын эдээнде чурттап чоруур болгаш шеврелел ажыл-дын хол-биле кылып хевээр. Ар база кандыг-бир арга-ле чепселенген болза деп даар-дыр мен.

Бодум шаанда 1937-ден 60 чылга чедир бистиң көдээ килеривис «суг моторунуң» жү-биле тарааны тарып ап, өөрлөп чораанын сактып, ам ырак аалдарда малчыннарда да суг күжүнүң ачызы-биле ыдыг-бир херекселден кылып турган, кандыг-бир кылыгы дүрген болза дээш солун ажыштыр сонуургадып ор мен. Бир эвес сонуургаар болзу-рза, «суг мотору» ыяш дугуй-хевир-дүрүзүн чазап кылып

каан мен. Ону сонуургап көрүп алгаш, аалдарыңар чанында агып чыдар суг күжү-күжү-биле шимчээр, ыяш-биле дугуй чазаар, даш чонар, дээрбени, дүк дыдар, кидис өөрин, дойну хоюткаш, тууйбуну кылып алыр күштүг херексел ында чүве-дир. Маңаа чүгле шеврелел херек. Амгы үеде шеврелел улустуң көвүдээни өөрүңчү. Боттарының «алдын» холдары-биле янзы-бүрү кылыгыларны шеврелеп турар. Оларның үлү-херээ бүдүп-ле чорзун. Көдээ ишчилер база тывынгыр чорук-биле ажылдаар болза эки. Мен ол хевир-дүрүзүнү делгелгеге көргүзүп сонуургадырымга чамдык улус соора бодаар, оң шимчедикчи оожум-дур дээр. Бир эвес шимчээр оожум болза, үрелген хөлгенин скоросту солуур коробказын кожуптарыңарга кайызы дүрген ажылдаар-дыр, ону ажылгап болур силер.

Биче бүдүрүлгө силерниң

хууда хөреңгир болур. Ол база бир арга-дыр. Ажылды тутпаса, үлө бүтпес дижир, үлүңер бүдүңүр болзун.

Ам бо үеде көдээ ишчи чонну «Бир суур — бир бүдүрүлгө» төлөвилелче кыйгырганы кончуг эки-дир. Биче бүдүрүлгелер шаанда аал бүрүзүңе турганын утпаан боор силер. Аалдың ээлери амыдыралга херегелелин боттарының күжү-биле мал-маганын кадарып чорааш, кылып ап чораан. Аът, шары-биле тараа шөлдерин бастырып ап, сөөртүп турган. Чамдык ишчилер алгы-кеш ажылын хол-биле ууштап, даарап алыр турган. Боттары кандыг-бир арганы тыварын хоочуннар сүмелеп олурлар. Суурларга биче бүдүрүлгелерден тургузуп, ажылдаар. Хой дүгүнден чылыг хептерни аргып ап болур арга база бар. Ону база өөренип көрүңер, чагыым ол.

Бады ООРЖАК.

БАШКЫЛАР ШУУЛГАНЫ

2014 чылдың октябрь 23-те Бай-Тайга кожуунда алдарлыг ыдык чер-чуртувус, Россия-ның камгалап сайыды Сергей Шойгу Шойгунуң аказы Шойгет Сергеевич Шойгу аттыг Кара-Хөл ортумак шко-ларының республиканың эр баш-чыларының шуулганы болган. ТР-ның Чааан, Өөредилге болгаш Ямгызының даалгазы-биле дээш школаларда ажылдап чорур эр башкыларны деткири-ле эрттирип турар шуулганга Тес-Хем кожуундан 27 эр башкы киришкен.

Музунга четтивис. Долгандыр даглар ортузунда турар суурну магададывыс. Кара-Хөл шко-ларының башкылары база дирек-тору Андриян Дүмөн-оолович Иргит бисти чылыг-чымчак ут-куп, амдангы аш-чем-биле, сүттүг, изиг шайы-биле хүндү-леп, тыва езу-чурум-биле уткуду. Школаның өөреникчилери солун концертин келген аалчыла-рынга бараалгатты. Бисти, ырак черден келген аалчыларын, хүн-дүлөп, Амбын-Ноян өгбевисти шүлүктөп берген. Школаның му-зейин, кабинеттерин сонуургады.

Тес-Хем кожуунуң өөре-дилге эргелелин даргазы Чодураа Хүлеровна Донгак ук-школаның директорунга белек-ти тутсуп, ажыл-агыйыңа че-тиншиктерини, школазы моон-даа сайзыраарын күззэн.

Ол хүн чыылган башкыларга Кызылдың башкылар билии бе-дидер институтунуң методизи Б.К. Самбуу семинар эрттиргеш, кижилер

бүрүзүңе «Билин бедиктен» деп шыңзылганы тыпсып берген.

Бистиң кожуунуң сес шко-лазында бо өөредилге чы-лында дөргөн тос эр башкы ажылдап турар. Оларның чедизи удуртукчу кижизидилге тала-зы-биле оралакчылары, сес аныяк эр башкы корум-чурум хайгаараар инспекторлар база өскелери янзы-бүрү эртемнер башкылар турар. Кожуунда үр чылдарда ажылдап чоруур эр башкылар: Ш.Ч. Бумбай, В.Ш. Байыр-оол, Ш.Ч. Долзат, А.С. Санчат чаа ажылдап келген аныяк коллегаларын деткип, дуржулганын дамчыдып, арга-сүмезин кадып чоруур.

Черниң ыраа дивейн, дүн-хүн чок чоруп чорааш, бисти чедирген чолалчыларга: А.Б. Кармага, Х.Б. Сандакка, С. Даажымбага, О.Т. Уржанайга четтиргенивисти илередиң тур бис.

Алдынай САЛЧАК,
Тес-Хем кожуунуң өөредилге эргелелин методизи.

ХЕВЭЭР ТУРЗУН!

«Шын» солунуң 130 ду-гаар номеринге үнген Ча-йырлыг Ондарның «Утказы багай ат-тыр» дээн чүүлүн деткидим. Чүнү-даа кылып бетинде, бодал чокка халый бербейн, боданың чугула. Тываны «Тыва» хевээр арттырза, ында кем чок деп бодаар мен. Урянхай Тыва деп адаза, үр-чар үнер. Документилер болгаш таңмалар кылдыртырыңа ар-тык акша чарыгалды болур. Чок болза Тыва Республика эвес, а Урянхай Тыва деп чүге шагда-ла адап кагбааның? Мээң бодалым Тыва хевээр артканы дээр. Чүге дээр, С.Токаның «Тос чадырда» «Дашка «бай-лаамны» даш-биле чуура сок-тум» дээни өске чоннарның дылдарынче очулдурган, ынчан-гаш бир эвес Урянхай деп

адаар болза, чүдөк, хирлиг, быттыг атка ам база киргей бис. «Сойот» турганывыс-даа чажыт эвес болгай.

Ат солурунун орнунга өс-ке, чугула айтырылганы кө-дүрүп, чоннуң чугула херег-лелдерин хандырза. Чижээ, чурттаар оран-савазы чок хоорай иштинде тояп, бок хааржактарын үжөп чоруур кижилеривисти кижизидип, эки амыдыралче эгидеринге дузалажып, борбак «тос чадырда»-даа берзе.

Төрзэн Тывавысты адаза, ат соланы-биле ниитилелди эки талаже өскерттип ап шы-давас бис. Ынчангаш «Тыва» деп чараш адывысты солувас болзувусса эки боор.

Наталья Дугур,
Шагаан-Арыг.

Шола аттарлыг

База элдеп боор чүве бо, кижилерде атташ фамилиялар, аттар бар боорга, оларны чон ыялап-ла аттар чогаадып, шо-лалап адап алырлар. Олар ол шола аттарын атсына-даа бергилзэн боор. Дурт-сынының узун, чолдааның аайы-биле, ыт-кыр алгырып, хөөрээр кижилер «алгырар», оожум бүдүш-түг кижини «чылбас» деп-даа шолалап турар.

Бистиң Чыраа-Бажы суурда Бористер, Сергеевтер, Костялар бар. Олар шупту шола аттарлыг, чижээ: Старик, Чичи...

Эгелеп алган адывыс дугайында бижип, таныштырып көрейн.

— Кайнаар баарың ол?

— Кожай-Борис сугже.

Херек кырында ону Борис Кошкар-оолович Хомушку деп адаар. Оң чырык көрүп төрүттүнген ие чурту Улуг-Чыргакының Даштыг-Кежи азы амгы Чыргакы сууру бо-ла болгай. Кожай деп ат оң адазындан дамчып келген. Адазы Хомушку Кошкар-оол Шүгүр-оолович — Чыргакы су-музунуң үндезликчилерининң бирээзи. Колхозка, совхозка малын малдап, бедик көргүзү-лелериг бүгү чуртталгазында ак сеткилдиг, могаг-шылаг чокка ажылдаан. Оң хууда малы чүзүн аайы-биле хөй чораан. Ынчангаш чон ону Кожай Кошкар-оол дижир чүве ийин. Оң оглу Борис Кошкар-ооловични Чыраа-Бажы суур-нуң чону Кожай-Борис деп адай бергеннер. «Кожай» деп шола атка ол дүгжүп турар бе ынчаш? Ийе. Чеди чүзүн малдың шуптузу бар. Шээр малы муң ажыг баш, инектери 30 ажыг, эвээш эвес аъттарлыг.

Борис Кошкар-оолович ажыл-гыр, төлөптүг мөзү-бүдүштүг. Оң мынча чылдар дургузунда эзирик чораанын кым-даа көр-бээң. Назы-хары чүстүң чар-тын шагда-ла ашкан. Кижин «инчегин» эгинге чүктөпкеш, чаш хураганнарны хорамча чокка менди камгалап аптар. Малга четчир, эки шынарлыг снгенин август айда-ла белеткеп алыр кижилер. Ажылдың хөй кезин боду чааскаан кылып, Борис Кошкар-оолович-кончуг шыдамык кижилер. «Мал оруу — чаг» деп чугаалап орат.

Борис Кошкар-оолович Раиса Мыртык-ооловна-биле өг-бүлө тутканындан бээр ды-ка үр чылдар эрткен. Олар бай-шыдалдыг, аас-кежиктиг, азыраан малдыг, ажы-төлдүг тергени эки чурттап чорлар. Кожай-Борис — езулуг төлөптүг ада, эр кижиниң сүлдө-сүзүү, чоргааралы ында сиңиккен, төлөптүглериниң төлөпти деп үнелээр мен. Суур улусун дыңнаарга-ла, Кожай-Борис, Кожай-Борис-ле дижир, шынал-ла, кожай болбас ийикпе.

Борис Кошкар-оолович Чы-раа-Бажыга кооперативке дугуй кырынга садыг кылып, автолавказы-биле көдээниң мал-чын коданнарын бараан-биле бүрүн хандырып турду. Ол — Давид-оол, Ахмет, Сайдаш дээр үш ожуң дажы дег оолдарның база Долаана, Алдынай, Аяна деп үш чараш кыстарның ынак адазы. Күдээлери, кенээттери бээ, кунчуун аажок хүндүлээр. Олар Кожай-Бористин аалыңга келгенде, аалдың бүгү ажылын кылып дузалажып.

Оолак КАРА-САЛ.
Чөөн-Хемчик кожуун
Чыраа-Бажы суур.

«Тыялолиграфия» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлагаттын материалдары авторларының бодалдары редакцияны
жу-биле дүүшпейн барып болар. Айыттыгын саннары болгаш өске-даа факты
унадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.